

UOT 78.07

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.271>

QUMRU ŞƏHRİYAR

“QIRX BATIR” DASTAN SİLSİLƏSİNİN JIRAV-SÖYLƏYİCİLƏRİ

Keçən əsrin əvvəllərində alimlərin diqqətini Qırx Batır haqqında epik sikl cəlb etdi. Bundan əvvəl silsiləyə daxil olan onlarla dastan ayrıca tədqiq edilmişdir. Qeyd edək ki, silsiləyə daxil olan epik qəhrəmanların adları XIV-XV əsrlərə aid əlyazma və salnamələrdə çəkilir.

Bundan əlavə, epik mətn öyrənilərkən ənənəvi epik mətn üçün xarakterik olan keçid formulları Qırx Batır dövründəki dastanların bir-biri ilə necə bağlı olduğunu göstərir. Eposun sonunda nağılçıların adları ənənəvi olaraq sadalanaraq orta əsrlərdən günümüzdə qədər gəlib çatmış hekayətçilik məktəbini bizə göstərir.

Açar sözlər: sikliziya, nağılçı, qəhrəmanlıq dastanı, repertuar, jırav.

Giriş. Qədim dövrlərdən silsiləyə daxil olan dastanların müxtəlif jırav-söyləyicilərin repertuarında yer almasına baxmayaraq, “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanlar yalnız XX əsrin birinci yarısından qələmə alınmışdır. Mənbələrdə silsilənin “*əsas söyləyicilərinin Sııra (Edige və Toxtamış xan dövrünün jıravı), Abil, Nurim və Murın jıravı*” [21] olduğu göstərilir. “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanları ayrı-ayrılıqda öz repertuarlarına salsalar da, silsilənin güman edilən qırx dastanını bütövlükdə ifa edən jırav yoxdur.

Əsas təhlil

Silsiləyə daxil olan epik mətnlərdə adı çəkilən Sııra jırav qazax qəhrəmanlıq dastanlarının söyləyiciləri arasında ən qədimlərindəndir. O, bütün dastanlarda müdrik qoca, uzaqgörən bir şəxs kimi göstərilir. Dastanların əksəriyyətində Sııra jırav “*yüz səksən yaşınacan / Azı dişləri tökülən*” [5, s. 89] qoca kimi təsvir olunur. Başqa bir yerdə o:

*“Altı çayın boyunda,
Su samuru kimi başı ağaran,
Qunduz kimi rəngi saralan,
Azı dişli tökülən,
Bir ayağı məzarda,
Gəncliyində ər olan,
Dəmir qılnc qurşanan,
Aslan, qaplan ovlayan,
Yetmiş yeddi el gəzən,
Yüz doxsan beş il yaşayan,
Ağac sosarımı (sarıdöş dələ) börklü,
Gözəl kürklü
Subra (Sııra) adlı yırav”dır* [5, s. 130].

Və yaxud başqa bir mətndə “*onun üç yüz altmış yaşı var, dişləri də laxlayır, zehni isə açıqdır. O, başına samur dərisindən papaq qoyur*” [19, s. 61]. Əslində Dədə Qorqud oğuzlar üçün kimdirsə, Sııra jırav da qıpçaqlar üçün həmin adamdır.

Müxtəlif mənbələr Sııra yırav haqqında fərqli fikirlər söyləyirlər. Bəziləri onu tarixi şəxsiyyət, digərləri isə ədəbi qəhrəman hesab edirlər. Məsələn, “*başqırd folklorşünası N.Zaripov onu epik obraz hesab edir. Qazax yazıçısı M.Auezov onu əfsanəvi epik obraz adlandırır. Qaraqalpaq alimi K.Maksetov yazır ki, o, başqırdların, noqayların, tatarların və qazaxların söyləyicilik məktəbinin banisidir. Başqırd alimi Q.Xusainov isə qeyd edir ki, biz Habra jıraunu tarixi şəxsiyyət hesab edə bilərik*” [9, s. 194].

Qazax alimi Ə.Əbdilmanatqızı: “*Sıbıra jıraudan... qalan və Qazaxıstan poeziyasında saxlanılan jirau ənənəsi hələ də müasir qazax şairlərinin əsərlərində öz əksini tapdığını*” [12, s. 277] yazır.

XIV əsrdə yaşadığı güman edilən Sıbıra jıravın həyatı haqqında səhih də olsa, məlumat mövcuddur. Surqaltayuli Sıbıra jırav “*Toxtamış xan zamanında yaşamış və Manqıstav ilə Yayık sahillərində, Saraycukda yaşamasına baxmayaraq, İdildən Dona qədər, Aralıq dənizi ilə Xəzər arasında Kırım, Qafqaz bölgələrində yayılan qıpçaqlar arasında adı əfsanəyə çevrilən jıravlardan biridir*” [4, s. 18]. Özündən sonra gələn jıravlar onu ustadları hesab edirlər. O, qıpçaq türkləri arasında söyləyicilik məktəbinin banisidir. “Edigey” dastanının variantlarından birində söyləyici sonda mənəvi müəllimi – Soppaslı Sıbıra jıravla yanaşı, dastanı ona öyrədən Düysenbayın, Seydulla jıravın və özünün – Qıyas jıravın da adını sadalayır [5, s. 54; 11, s. 124].

Noqay xalq şeirinin banilərindən biri olan Dosmambet Azauli (Azovski) (1490-1530) də “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanların bir hissəsini öz repertuarına salmışdı. Ağır, kəşməkəşli ömür yolu dastanlara, rəvayətlərə mövzu olan Dosmambet Azauli Kiçik Noqay Ordasının hərbi zadəganlarına mənsub idi. Varlı ailədə anadan olmuş, mükəmməl təhsil almışdı. Bir neçə dil bilirdi və gənc yaşlarından müxtəlif diplomatik nümayəndəliklərin üzvü idi. Bunun sayəsində də o, Dəşti-Qıpçağı görmüşdü. Öz ətrafında cəsur döyüşçülər toplayaraq böyük atlı dəstəyə rəhbərlik edirdi. Onun repertuarında “Edigey”, “Koblandı batır”, “Er Tarqın”, “Alpamış”, “Şora batır”, “Qırx qız” və bir çox başqa dastanlar yer alırdı.

Orta əsrlərdə Dosmambet Azaulinin yaradıcılığı ilə məşhur tarixçi baron Sigizmund Fon Gerberşteyn, eyni zamanda venesiyalı tarixçi və tacir Pedro Covanoninin maraqlanmalarına baxmayaraq, 1883-cü ildə ilk dəfə olaraq yazıçı, şair və tədqiqatçı Maqomed Ependi Osmanov tərəfindən onun ifasında səslənən dastanlar yazıya köçürülmüş və nəşr olunmuşdur. Sonradan isə A.Canıbekov, A.Sikaliyev və başqa alimlər onun həyat və yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Dosmambet Azaulinin həyatı dastan və rəvayətlərin mövzusu olub. Belə ki, M.E.Osmanovun verdiyi məlumata görə, “*bir gün gecə saatlarında Azova qayıdan Dosmambet yolda düşmənin qoşunları ilə rastlaşır və döyüşə atılır. Düşmən ordusunu məhv etdikdən sonra onların sərkərdəsinin öz oğlu olduğunu görür və ömrünün sonuna qədər bu acı onun şeirlərində öz əksini tapır*” [15, s. 84].

XVII əsrdə yaşamış noqay jırav Kazı Tuqan Suyunişuli da “Qırx batır”ın söyləyicilərindəndir. Onun repertuarında “Edige”, “Nuradin”, “Musaxan” kimi dastanlar yer alır. Ak maqnıt nəslinin nümayəndəsi olan jıravın yaradıcılığından fərqli olaraq həyatı haqqında o qədər də geniş məlumat yoxdur. O, İdil sahillərində yaşamış, sonradan ailəsi ilə birlikdə Kuban şəhərinə köçmüşdür. Aclıq, səfəlt və noqay xalqına yönəlik kütləvi qırğınlar onun bir döyüşçü kimi yetişməyinə də səbəb olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, bütün ömrünü döyüşlərdə keçirən Kazı Tuqan Suyunişuli “*Edige, Nuradin, Vakkas, Musa, İsmayıl, Dinbay, Tenikey, Abdulla*” [18, s. 94] şəcərəsindəndir.

Özündən sonra böyük bir söyləyicilik məktəbi qoyub-gedən Nurim Şırsıqululu (1825-1896) Asankayğı, Sıpira, Dosmambet, Şalkiiz, Abıl, Kalniyaz kimi jıravlardan dərs alıb. Nurimin şeirləri ilk dəfə M.Bekmuxambetulinin “Yaxşı yürüş” (Kazan, 1908) və “Alaman” (Daşkənd, 1926) məcmuələrində çap olunub. Sonrakı şeirləri “Əkbərən” (1972), “Vəsiyyətnamə” (1982), “Beş əsr oxuyur” (1985-1989), “XIX əsrdə qazax poeziyası” (1985), “Abil, Nurim, Aktanım...” (1997) topluslarına daxil edilmişdir.

Həyatı haqqında məlumat yoxdur, amma özündən sonra böyük bir söyləyicilik məktəbi olmuşdur. Nurimin Abil və Kaşaqanla deyişmələri Qazaxıstan Mərkəzi Kitabxanasının Nadir Əlyazmalar Fondunda mühafizə edilir. O, “Qırx batır” haqqında dastan silsiləsinin Abıl jıravdan öyrənib Kaşaqan, Aktan, Murın kimi jıravlara ötürüb [6, s. 223]. “Qırx batır” haqqında dastan silsiləsinin təxminən iyirmiye yaxın dastanı məhz Nurim jıravın ifasında söylənilmişdir.

Adı əfsanələşmiş söyləyicilərdən biri də Kaşaqan Kurjımanulıdır (1841-1929). O, Alşın tayfasının Aday soyundandır. Onun həyatı haqqında çox az məlumat var. Yaradıcılığının isə yalnız

kiçik bir hissəsi günümüze qədər gəlib çatmışdır. Ölümündən sonra – 1935-ci ildə Alma-Atıda çıxan “Ədəbi cəbhə” (hazırda “Juldyz”) jurnalında onun söylədiyi dastanların bir hissəsi çap olunmuşdur. Nurim jıravdan öyrəndiyi “Qırx batır” haqqında dastan silsiləsinə daxil olan dastanların böyük əksəriyyəti onun repertuarında yer alırdı.

Keşməkeşli həyat yolu olan Murat Mönkeulı (1843-1906) Abıl məktəbinin nümayəndəsidir. O, Atırau vilayətinin Qızıлкоқа rayonunun Karabau kəndində anadan olub. Gənc yaşlarında hər iki valideynlərini itirən Murat böyük qardaşı Matayın himayəsində böyüyüb. İlk təhsilini kənd məktəbindən alan jırav ölkəsinin müstəmləkə həyatından kədərlənərək üç böyük əsər yazmışdır ki, (“Təhsildən qayıdan oğlana məktub”, “Ölkəsinə yazılmış məktub”, “Bir dostuma”) hazırda həmin əsərlər Qazaxıstan Mərkəzi Kitabxanasının Nadir Əlyazmalar Fondunda mühafizə edilir. Bundan başqa, B.Korkitovun tərtibatı ilə onun şəxsi toplusu nəşr edilmişdir.

Murat Mönkeulı “Qırx batır” silsiləsinin yaradıcılarından biri hesab olunur. Onun məktəbinin ən məşhur nümayəndəsi Murin Sengirbekulidir. Vətəninin ağır günləri, çətin iqtisadi-siyasi vəziyyətini görən jırav o dövərdə özündən əvvəlki jıravların repertuarlarındakı qəhrəmanlıq dastanlarını şəcərə şəklində toplayaraq repertuarına daxil etmiş və üstəlik də öz məktəbinin nümayəndələrinə öyrətmişdir. Xalqın belə qəhrəmanlıq salnamələrini unutmaması üçün əlindən gələni əsirgəməyən jırav “Kaztuqan” və “Karasay və Kazı” dastanını da silsiləyə daxil etmişdir. Amma təəssüf ki, onun ifasındakı “Qırx batır” silsiləsinin neçə dastandan ibarət olduğu bilinmir, çünki onun ifasında silsilə yazıya alınmamışdır.

XIX əsrdə yaşamış noqay jırav Arslan Şabanulı noqay jırav məktəbinin banilərindən hesab olunur. O, Hacı-İshak Kumukov da daxil olmaqla onlarla jırav yetişdirmişdir. “Karaydar və Qızılgül”, “Bekmurza”, “İki aşiq” və s. bu kimi təqribən on dastanın müəllifi olan Arslan jıravın repertuarında “Amanxor”, “Qəmbər”, “Kırımın qırx batırı”, “Sayın batır”, “Edigey”, “Er Kökşə”, “Er Tarqın”, “Kozı Körpeş və Bayan Sılu”, “Küntuvqan və Kölbiyke”, “Tölegen və Kız Yibek” kimi dastanlar da yer alır.

Böyük jüzün Şapraştı soyundan olan Cambul Cabayevin (1846-1945) də repertuarında “Qırx batır” dastan silsiləsinin bir hissəsi, “Koblandı batır”, “Edigey” və s. dastanlar yer alır. O, yoxsul köçəri ailəsində anadan olmuşdur. Bütün uşaqlıq illərini çobanların yanında onların danışdığı folklor nümunələrini və oxuduqları xalq nəğmələrini dinləməklə keçirən C.Cabayev 14 yaşında məşhur yırçı Suyunbayın yanına gələrək onun tələbəsi olmuşdur. Məclislərdə dombura çalaraq qəhrəmanlıq dastanları, xalq mahnıları səsləndirirdi.

Qazaxıstan SSR Əməkdar incəsənət xadimi Nurpeyis Bayqanın (1860-1945). O, uşaqlıqdan şeirə meyl göstərirdi. Mahnı oxuyaraq dombura ifa edən anası Ümitin təsiri və dəstəyi ilə aytılarda (iki akının deyişməsi ilə təşkil edilən şeir yarışması, dialoq) iştirak edib qəhrəmanlıq dastanlarını öyrənirdi. Onun repertuarında “Kubıqul”, “Koblandı batır”, “Törexan”, “Er Tarqın”, “Alpamış”, “Qız Jibek” və başqa dastanlar yer alır. Böyük Vətən Müharibəsi illərində Nurpeyis Bayqanın SSRİ-nin “Fəxri Nişanı” ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

N.Bayqanın “Koblandı batır” haqqında danışarkən on yaşından bu dastanı söyləməyə başladığını və həmin dastanı “sülaləsi akın və yırçılardan” olduğu söylənən Mahuet adlı söyləyicidən öyrəndiyini deyir. “*Mahuet də atası Dilmaqambetdən, Dilmaqambet atası Bitegenden, Bitegen atası Terlikbaydan, Terlikbay atası Bakidən, Baki atası Caskeləndən, Caskelen də atası Tekbergenden öyrənmişlər*” [2, s. 1]. Bu söyləyicilərin hamısı zamanələrinin tanınmış akınları olmuşlar. N.Bayqanın deyir ki, dastanın “*əcdadlardan övladlarına gəlib çatan versiyası mənim söylədiyim nüsxə olmalıdır. Mən orijinalı təhrif etmədən söyləməyə və yaymağa cəhd göstərmişəm. Kazakların Ocıray boyundan olan Konakbergen və Kencekara adlı akınlar da eyni nüsxəni söyləyirdilər*” [2, s. 1]. Başqa mənbələrdə “*Marabay, Mergenbay, Bircan Tolımbayev, Aysa Baytabınov, Murın Sengirbayev, Qaraqalpaqstandan Esmurat Nurabıllayev adlı akınlar da ustadlarının adlarını çəkərək*” [3, s. 186] orijinal mətni təhrif etmədən söyləməyə çalışdıqlarını deyirlər.

Murın Sengirbekuli (1860-1954) silsiləyə daxil olan dastanların böyük əksəriyyətinin söyləyicisidir və məhz onun ifasında silsilə, nisbətən, tamdır. Onun əsl adı Tlegendir. Atası və babası dəmirçilik və zərgərliklə məşğul olublar. Murın özü də bu işə maraq göstərmiş, hətta 30-cu illərdə şəxsi emalatxana açmışdı. O, 18 yaşında artıq akın kimi məşhur idi. 1942-ci ildə – Böyük Vətən Müharibəsinin ağır illərində N.Sauranbayev, E.İsmayılov onu Almatıya dəvət edərək silsiləyə daxil olan 36 dastanı onun dilindən yazıya almaq istəyiblər. O zaman Murın jıravın 83 yaşı var idi. Lakin təəssüf ki, onun ifasında silsilənin ilkin və demək olar ki, tam variantı müəyyən səbəblərdən yazıya alınmamışdır.

A.Karatayev yanlış olaraq *“silsiləyə daxil olan bütün dastanların Manqıstau elindən olan akın, jırav Murın Sengirbekuli tərəfindən yazıya alındığını”* [20] söyləyir. Bu dastanlardan yalnız 29-u Murın Sengirbekuli tərəfindən müxtəlif vaxtlarda söylənilmişdir. “Qırx batır” silsiləsini bir dəfə tam şəkildə söyləmək üçün *“45 gün”* [22, s. 14] lazımdır. Və nəzərə alsaq ki, bu dastanları söylədiyi zaman Murın jıravın 83 yaşı var idi, o zaman onun bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu ecəzkar ədəbiyyat nümunəsi əvəzsiz mənbədir deyə bilərik. Biz, tədqiqat zamanı müxtəlif mənbələrə [4, 10, 13] müraciət etsək də, Murın Sengirbekuli variantını əsas silsiləvi zəncir hesab edirik. Çünki digər jırav-söyləyicilərin ifasındakı variantlarda dastanın silsiləviliyi Murın Sengirbekulidə olduğu kimi tam və zəncirvari deyil. Jırav deyirdi ki, *“...on səkkiz yaşımdan dombıra çalıb mahnı oxuyurdum. Məşhur şair, şeir öyrəndiyim müəllimlərim... Nurım və Kaşağan idi, dörd ay Nurımla, dörd-beş il Kaşağanla dost olmuşam. Onlardan noqay mahnılarını öyrənmişəm”* [7, s. 239; 16, s. 91; 22].

1942-ci ildə N.Sauranbayev “Sosialist Qazaxıstanı” qəzetinin 19 iyul tarixli sayında Murın Sengirbekulinin sözlərinə əsaslanaraq yazırdı ki, silsilənin *“500 ildən artıq yaşı var. XV əsrdən ağızdan-ağıza oxunur və onu ilk yaradan Sıpira jırav, ondan Abıl, ondan Nurım, Kaşağan və bu dastanın ən son söyləyicisi Murın Sengirbekuli onu XIX əsrin 80-ci illərində xalq arasında “populyarlaşdırmışdır”* [17; 8, s. 49]. Bundan başqa, *“Atıray, qaraqalpaq, türkmən bölgəsində Murın jırav ilə eyni dövrdə yaşayan Musa, Sügir, Ömir, Aytkul, Ötkelbay ilə Düysenbay kimi jırçılar da bu silsiləyə daxil olan dastanlardan bəzilərini söyləmişlər. Onlar da Murın Sengirbekuli kimi bu dastanları Nurım ilə Kaşağandan öyrənmişlər”* [1, s. 100; 7, s. 238].

Qazaxıstan Respublikasının Karanoqay rayonunda anadan olan Aji-Molla Nuqmanulının (1887-1930) həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat, demək olar ki, yoxdur. “Qırx batır” dastanlar silsiləsinin təxminən ona yaxın dastanı onun dilindən qələmə alınmışdır.

Ənənəvi söyləyicilik məktəbinin banilərindən hesab olunan Nurtuqan Kenjekululi (1887-1930) Qazaxıstan Respublikası Kızılorda vilayəti Aral rayonu Amanötkel aulu Mirzabas kəndində dünyaya gəlmişdir. Babası Espembet şair, atası Kenjekul kuyçı, anası Aysulu isə salnaməçi idi. O, kənd mollasından oxumağı öyrənmiş, sonradan isə mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdir. 15 yaşından şeir yazmağa başlayan jıravın ifasında 1910-cu ildə “Edige” dastanı, sonradan isə bir-birinin ardınca “Maulimniyaz-Edige”, “Orak və Mamay”, “Karasay və Kazi”, “Koblandı batır” və s. kimi bir sıra dastanları yazıya alındı.

Nurtuqan Kenjekululi 1920-ci ildən ömrünün sonuna kimi atalar sözləri, şeirlər, tarixi dastanlar, xalq mahnıları və s. qələmə almışdır. O, özündən sonra “Nurtuqan məktəbi” adlanan ənənəvi yırçılıq, akınçılıq məktəbi qoymuşdur.

Kəşməkəşli ömür yolu olan noqay jırav Əbdülkərim Qəniyev (1892-1976). Dağıstan Respublikası Kunbatar kəndində anadan olmuşdur. İslam dininin gözəl bilicisi olan Ə.Qəniyev 1923-cü ildə islamı təbliğ etdiyinə görə yoldaşları ilə birlikdə həbs olunmuşdur. Qeyd edək ki, 1937-ci ildə Noqay rayonunda Borançı aulunda olan sonuncu məscid də dağıdılmışdı. Azadlığa çıxandan sonra onunla birlikdə həbs olunan həmyaşıdlarından heç kimsə vətəninə geri dönmədi. Ə.Qəniyev isə Kunbatara qayıdıb ömrünün sonuna qədər orada yaşadı. O, kənd sakinləri arasında islamı təbliğ etdi. Hazırda Kunbatardakı məscid onun adını daşıyır. Dombura çalıb-oxumaqda mahir olan Ə.Qəniyevin dilindən “Edige”, “Mamay”, “Tahir və Zöhrə”, “Süleyman” və s. dastanlar yazıya alınmışdır.

Haqqında çox az məlumata rast gəlinən noqay jırav İslam Menlimirzayev (XX əsr) məclislərdə “Alpamış”, “Ural batır”, “Koblandı batır”, “Er Tarqın” və s. kimi qəhrəmanlıq dastanları söyləyirdi. Onun yaradıcılığı, demək olar ki, tədqiqata cəlb olunmayıb. Söylədiyi bir çox qəhrəmanlıq dastanları, o cümlədən “Edigey”, “Koblandı batır”, “Mamay” və s. dastanlar heç yerdə çap olunmamışdır.

XX əsrin sonlarında yaşayan qaraqalpaq jıravı Kartbay Kılışlı Qaraqalpaq MSSR Konqrat şəhərində anadan olmuşdur. Folklorşünas K.Səttarov və onun tələbəsi J.Abdrahmanova 1984-cü ildə Amudərya sahillərində qazax folkloru toplamaq üçün təşkil edilən ekspedisiya zamanı Kartbay Kılışlıdan “Edige Batır” dastanının heç bir yerdə olmayan yeni variantını yazıya almışdır.

Haqqında çox az məlumata rast gəlinən noqay jırav Kuray Lukmanov (1900-1990) Dağıstan Respublikası Leninaul kəndində anadan olmuşdur. 1943-cü ildə müharibəyə getmiş, yaralanaaraq geri qayıtmışdır. Dombura çalaraq “Şora batır”, “Edige”, ümumiyyətlə, “Qırx batır” dastan silsiləsinə daxil olan bir neçə dastanı ifa etmişdir.

Noqay jırav Ajimussa Kivalov (1916-1971) Karaçay-Çərkəz Respublikası Erkin-Xalk aulunda anadan olmuşdur. Murın Sengirbekulidən öyrəndiyi “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan “Edigey”, “Koblandı batır”, Karasay və Kazı” və s. bu kimi qəhrəmanlıq dastanlarını öz repertuarına daxil etmişdir. Qeyd edək ki, “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan bir neçə dastanı ifa etsə də, onun ifasında silsilə tam deyil.

Noqay jırav Yanpoy Dorjiyev (1926-1997) Dağıstan Respublikası Noqay rayonu Termen aulunda anadan olmuşdur. O, “Qırx batır” dastan silsiləsinə daxil olan dastanların məharətli ifaçısı idi. Amma buna baxmayaraq, silsilə onun ifasında silsilə tam deyil. Silsiləyə daxil olan “Edigey” dastanının bir neçə noqay variantının söyləyicisi idi. T.Akmanbetov məhz onun dilindən dastanının bir neçə variantını qələmə almışdır.

Noqay jırav Yusup Cemakulov (1932) Karaçay-Çərkəz Respublikası İkon-Xalk aulunda anadan olmuşdur. Onun repertuarında “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanların böyük əksəriyyəti yer alır, amma silsilə onun da ifasında tam deyil. Qeyd edək ki, Y.Cemakulov “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan “Edigey” dastanının, demək olar ki, bütün noqay variantlarını ifa edir. Onun ifasında dastanın bir neçə variantı yazıya alınmışdır.

“Qırx batır” silsiləsinə daxil olan bir neçə dastanı ifa edən noqay jırav Axmat Kulniyazov (1946) Dağıstan Respublikası Kalininaul kəndində anadan olub. Repertuarında “Qırx batır” silsiləsi də daxil olan “Edigey” dastanının bir neçə noqay variantı yer alır. Qeyd edək ki, “Qırx batır” silsiləsi onun da ifasında tam deyil.

Nəticə. Beləliklə, jırav-söyləyici məktəblərinin zəngin olduğu qazax epik mühiti “Qırx batır” dastan silsiləsinə daxil olan dastanları ayrı-ayrılıqda mühafizə etməyi bacarsa da, qeyd etdiyimiz kimi, tam şəkildə silsilə günümüze gəlib çatmamışdır. Ümumiyyətlə, bu silsiləni hansı səbəbdən yaratmağa ehtiyac duyulduğu da maraqlıdır. Yuxarıda Murat Mönkeuli haqqında danışarkən onun baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr ucbatından vətən həsrəti ilə “Qırx batır” silsiləsinin yaratmağa ehtiyac duyduğunu qeyd etdik. Amma təəssüf ki, çar Rusiyası dönmindəki təzyiqlər, ardınca da Sovet İttifaqının türk xalqları arasında qəhrəmanlıq dastanlarının toplanıb tədqiq və nəşr olunmasına qoyduğu qadağalar bu silsilənin tamamlanmasına və müxtəlif variantlarının yazıya alınmasına mane olub. Ona görə də yuxarıda sadaladığımız jırav-söyləyicilər və onların bağlı olduqları məktəblər silsilənin yalnız bu qədərini günümüze gətirib çatdırıb bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arıkan M. Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri. Yayınlanmamış Döktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir, 2003.
2. Esbosun E. Kuplandı Batır Destanı. Ankara: SAGE Yayıncılık, 2015, 179 s.
3. Gabdullin M. Kazak Halkının Aız Adebieti. Almatı: Mektep Baspası, 1974, 320 b.

4. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı / Çev. F.Türkmen, M.Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 1048 s.
5. Şəhriyar Q. Edigey haqqında Qızıl Orda dastanı (giriş, mətnlərin tərcüməsi və təsviri, şərh). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2022, 472 s.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Аруна Ltd, 2010, 573 б.
7. Абдулғазиева Б. «Қырымның қырық батыры» жырының әдеби маңызы мен зерттелу тарихнамасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 2011, № 2 (132), б. 237-239.
8. Абткаримов У.М., Айтбаев А.Б. Историография ногайлинского героического эпоса от казахских сказителей-жырау и акынов XIX в. – первой половины XX в. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, 2019, № 2 (127), с. 47-55.
9. Валиуллина Ф. Образ жырау в эпических произведениях // Вестник Челябинского Государственного Педагогического Университета, 2014, № 4, с. 188-195.
10. Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры: 10 томдық. Т. II / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек, Алматы: Brand Book, 2019, 572 б.
11. Едиге. Қарақалпақ халық дәстаны (Ерпулат жырау варианты). Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990, 400 б. (qaraqalpaq dilinde).
12. Әбділманатқызы Ә. Ноғайлы дәуір әдебиеті – қазақ халқының мұрасы / Ноғайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции. Черкесск, 2014, б. 275-278.
13. Жирмунский В. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, 728 с.
14. Казахстан, национальная энциклопедия. Т. IV, Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2006.
15. Османом М.-Э. Ногайские и кумыкские тексты: Хрестоматия. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1883, 174 с.
16. Сатпаев К.И. Собрание трудов: В 8-ми томах. Т. VIII: Публицистика, Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001, 440 с.
17. Сауранбаев Н. Халық өнерінің қазынасы – Мұрын жырау. «Социалистік Қазақстан» газ., 1942, 19 июль.
18. Тепкеев В.Т. Некоторые исторические сведения XVII в. о ногайском поэте Казы-Тугане / Ногайцы: XXI век. История, язык, культура. Материалы Первой Международной научно-практической конференции. Черкесск, 2014, с. 91-94.
19. Эдиге. Ногайская эпическая поэма / Под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. Москва: Наука, 2016, 512 с.
20. Каратаев А. Қырымның қырық батыры. https://vk.com/wall-38304529_307924
21. Қырымның қырық батыры. <https://e-history.kz/ru/kazakhstanika/show/10461> 16.11.2016.
22. Мұрын Жырау Сеңгірбекұлы. https://kaz.inform.kz/news/muryn-zhyrau-sengirbekuly_a2209105/ 02.11.2009

AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

Gumru Shahriyar

ZHYRAU-STORYTELLERS OF THE EPIC CYCLE “FORTY BAGHATURS”

At the beginning of the last century, the attention of scientists was attracted by the epic cycle about Forty Baghaturs. Dozens of works included in the cycle were previously studied separately. It

is noteworthy that the names of the epic heroes featured in the cycle are mentioned in manuscripts and chronicles dated between the 14th and 15th centuries.

Furthermore, when studying the epic text, transitional formulas characteristic of traditional epic texts show how the dastans of the Forty Baghaturs period are connected with each other. Traditionally, after the dastan, the names of the storytellers are listed, thereby revealing the school of storytelling that has endured from the Middle Ages to the present day.

Keywords: *cyclization, storyteller, heroic epic, repertoire, zhyrau.*

Гумру Шахрияр

ЖЫРАУ-СКАЗИТЕЛИ ЭПИЧЕСКОГО ЦИКЛА «СОРОК БАТЫРОВ»

В начале прошлого века внимание ученых привлек эпический цикл о Сорока батырах. Десятки произведений, вошедших в цикл, ранее изучались по отдельности. Следует отметить, что имена былинных героев, вошедших в цикл, упоминаются в рукописях и летописях XIV–XV вв.

Кроме того, при изучении эпического текста переходные формулы, характерные для традиционных эпических текстов, показывают, как связаны между собой дастаны периода «Сорока батыров». В конце дастана традиционно перечисляются имена сказителей, что позволяет нам увидеть школу повествования, сохранившуюся со времен Средневековья до наших дней.

Ключевые слова: *циклизация, сказитель, героический эпос, репертуар, жырау.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 05.03.2025

Son variant 08.04.2025